

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՍՄԻԿ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՏԱՌ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ (ՄՄ 8492, ՄՄ 3044) ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ պարսկերեն, հայերեն, Շիրվան, հայատառ, Ավետարան, գրություն, ավանդական, հնչյունական, ուղղագրություն:

ՄՄ 8492 և ՄՄ 3044 հայատառ պարսկերեն ձեռագիր Ավետարանների տառադարձման հիմքում ընկած են հայերենի ավանդական և պարսկերենի հնչյունական գրությունների սկզբունքները: ՄՄ 3044 ձեռագիրը, ինչպես վկայում է գրիչ տեր Միքայելը¹, ՄՄ 8492 ձեռագիր մատյանի ընդօրինակությունն է և արտագրվել է 1780 թ. Գանձակում: Սկզբնագիրը՝ ՄՄ 8492 ձեռագիր մատյանը, չորս Ավետարանների պարսկերեն թարգմանությունն է՝ հավելված նախաբանով, որը պարսկերեն Համաբարբառի նախաբանի հայատառ գրությունն է²: Գրվել է մեսրոպատառ ժԸ դարի սկզբին (1717-1721 թթ.) Շամախիում: Երկու ձեռագիր մատյաններն էլ պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրաֆոնդում³: Քննարկվող բնագրերը տարածաժամանակային առումով միմյանց մոտ լեզվական նյութ են ներկայացնում և փաստում, որ այդ ժամանակաշրջանում պատմական Շիրվանի տարածքի հայ բնակչության առօրյա հաղոր-

¹ ՄՄ 3044, էջ 141ա. «որ ի ՌՄԻԸ (1228) ես տեր Միքայիլս գրեցի օրինակի լուսաչնորի հաքիմ Յակոբին (Հ. Կ. ՄՄ 8492 –ի գրիչը) որ գրեալ էր ի քաղաք Շօշ (Հ. Կ. Իրանի Իսֆահան քաղաքի մասին է խոսքը: Սակայն ՄՄ 8492-ի գրիչ Հաքիմ Յաղուբը նշում է հիշատակարանում, որը ինքը սերում է Իսֆահանից, բայց Ավետարանները թարգմանել է Շամախիում (մանրամասն տե՛ս Հ. Կիրակոսյան, «Մաշտոցյան Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն երկու ձեռագիր Ավետարանների հիշատակարանների մասին (ՄՄ 3044, ՄՄ 8492)», էջմիածին, 2018 (Ե), էջ 47-62) ի վաղուց ժամանակի յառաջ ժամօվ. սա մեք գրեցաք սբ ավետարանս ի քաղաքն Գանձայ ի հայրապետություն հայոց տեառն Սիմիօնի և ի տունս աղունք տեառն Իսրայիլի, որոյ լիշատակը օրհն[ու] եղիցի»:

² *A Unified Gospel in Persian*, ed.: **M. Hassanabadi, R. Jahani and C. Jahani**, English preface by **R. Crellin**, (Studia Iranica Upsaliensia 33), Uppsala 2018, pp. 49-89.

³ Նկարագրությունները տե՛ս՝ ՄՄ 8492, *Յուզակ Ձեռագրաց*, Բ. Բ, Երևան 1970, սյ. 756, ՄՄ 3044, *Յուզակ Ձեռագրաց*, Բ. Ա, Երևան 1965, սյ. 927: Նաև՝ **R. Gulbenkyan**, “The Translation of the Four Gospels into Persian,” *Nouvelle Revue de science missionnaire*, CH-6405 Immensee, 1981, p. 70, fin. 196; Հ. Ս. Անասևան, *Հայկական Մատենագիտություն*, Բ. Բ, Երևան, 1976, սյ. 539-540: Սույն ուսումնասիրությունը կատարվել է հիմնականում ՄՄ 8492 ձեռագրի հիման վրա, բացառությամբ մի քանի համեմատությունների, որի համար օգտագործվել է ՄՄ 3044-ի լեզվական նյութը:

դակցման, նաև՝ միջէթնիկ շփման լեզուն պարսկերենն էր, իսկ գրավոր լեզվի արձանագրման միջոց էր մեսրոպատառ գիրը, որը, տվյալ դեպքում, կատարում էր նաև հայ էթնիկ-կրոնական միջավայրը պահպանելու գործառույթ: Հայատառ պարսկերեն այս բնագրերի տառագարծության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ շրջանում հայերենի կանոնական ու ընդհանրական դարձած ուղղագրությունը⁴ գործածվել է հայ գրիչների կողմից պարսկերեն լեզվանյութի գրություն համար: Ըստ էության, պարսկերենի հնչյունական և հայերենի ավանդական գրությունների համակցությամբ տառագարծված բնագրերը թույլ են տալիս փաստագրական նյութ ձեռք բերել ժԸ դարի հայերենի ուղղագրության և Արևելյան Այսրկովկասում խոսվող պարսկերենի հնչյունաբանության ուսումնասիրության համար⁵:

Ա. ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՏԱՌԱԳԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Արաբապարսկական գրին հատուկ տառային արտացոլում չունեցող կարճ ձայնավորները՝ ա, է, օ, քննարկվող բնագրերում միջբաղաձայնային դիրքում տառագարծվել են որպես երկար հնչյուններ, ինչը բնորոշ է պարսկերեն խոսակցական լեզվին, դանդաղ խոսքին և, ըստ ամենայնի, այդպես հնչել է պարսկախոս հայ բնակչության շուրթերից, այսինքն՝ պատմականորեն կարճ և երկար ձայնավորները տառագարծվել են նույնակերպ, քանի որ ունեցել են արտասանական մերձավորություն: Բացի սա, հայերենում երկար/կարճ ձայնավորների հակադրություն չկա, ինչը և արտացոլված է գրային համակարգում, և որի հետևանքով, կարճ հնչյունները հաճախ կրճատվել են միջանկյալ դիրքում, կամ արտասանվելով Ձ արտահայտվել են ը տառով⁶: Հաճախագեպ են պարսկերեն խոսակցական լեզվին բնորոշ կարճ հնչյունների անկայունության գրսևորումները:

1. Կարճ ա՝

⁴ Հայերենի ժԸ դարի ուղղագրական կանոնների մասին տե՛ս Ս. Վ. Գյուլբուրադյան, *Հայերենի ուղղագրության պատմություն*, Երևան, 1973, էջ 178-198, նույնի՝ «Հայերենի XVIII դարի ուղղագրության մասին», *ՊԲՀ*, № 1, 1973, էջ 84-96:

⁵ ՄՄ 3044 և ՄՄ 8492 բնագրերում հաճախագեպ են գրության տարբերակներ, որի հետևանքով գրության կանոններ վերհանելիս դժվարություններ են առաջանում, օրինակ՝ պրսկ. *anšir* («թուգ») բառը. հմմտ. ՄՄ 8492, էջ 106ա, ՄՄ 3044, էջ 771բ (Մարկ. ԺԱ 13) *անճիր*, ՄՄ 8492, էջ 25բ (Մատթ. 7:16) *անջիր*, ՄՄ 8492, էջ 138ա, ՄՄ 3044, էջ 90ա (Գկ 6:44) *ինջիր*:

⁶ Նման արտասանությունն ու տառագրությունը կապված է նաև պարսկերենի ներքին հնչյունական զարգացումների հետ: Կարճ *a* հնչյունի արտասանական զարգացումն ու փոփոխման փուլերը ժԸ-Ի դարերի ընթացքում տեղի են ունեցել ներքին և արտաքին ազդեցությունների հետևանքով. *ā* -ի արտասանական շարժը դեպի **e*, **o* և միջանկյալ փուլը՝ *ā* > *ā* (ձ. Կ. որն էլ հյ. բնագրերում արտահայտվել է ը տառով), այնուհետև > *a/e* և թյուրփական հետագա շերտի ազդեցության մասին տե՛ս Ա. Pisowicz, *Origins of the New and Middle Persian Phonological Systems*, Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1985, pp. 92, 87-101: Նշենք, որ միջին հայերեն բնագրերում ևս, պարսկերեն *-a-* ն տառադարձվել է *-ը-* տառով:

1.1 Տառադարձվել է ը: Բացի վերոնշյալ պատճառներից, հայտնի է, որ պարսկերեն բանավոր խոսքում հնչող ը -ն կարճ ա հնչյունի ենթահնչյունն է շեշտված դիրքում երկար -ա- հնչյունով վանկից առաջ՝

բն. ընթախտամ – ժամանակակից պարսկերեն (այսուհետ՝ ժ. պ.) andāxtam «զցեցի»⁷,

բն. մինըհանա – ժ. պ. minahānd «դնում են»,

բն. նրհաա – ժ. պ. nahād «դրեց»,

բն. զրբ/պան – ժ. պ. zabān «լեզու» և այլն:

1.2 Մնացյալ դեպքերում այն տառադարձվում է ա՝

բն. ավալ – ժ. պ. avval «առաջին»,

բն. անդիշայ – ժ. պ. andiše «միտք»,

բն. ազ – ժ. պ. az «-ից»,

բն. ասա – ժ. պ. ast «է» օժանդակ բայը,

բն. դազապ – ժ. պ. yazab «զայրույթ» և այլն:

2. Կարճ է՝

2.1 Բառակազմում տառադարձվել է -ի, արաբական ծագման բառերում ետ-ընթաց առնմանման արդյունքում պայմանավորված թյուրքական ազդեցությամբ.

բն. իշթիալ - ժ. պ. eštiāq «ցանկություն»,

բն. իննիլ/ինջիլ - ժ. պ. enjīl «Ավետարան» և այլն:

2.2 Բառակազմում տառադարձվել է -ը, արաբական ծագման բառերում պայմանավորված հաջորդ վանկի երկար -ա- /-ā-/ ձայնավորի ազդեցությամբ նախորդ վանկի -է հնչյունի վրա > -ը-, ետընթաց առնմանմամբ⁸

բն. ընթըհան - ժ. պ. emtehān «Ֆննություն»,

⁷ Խոսակցական պարսկերենում այս բայն օգտագործվում է նաև՝ *endāxtan* ձևով:

⁸ Միջին հայերենում փոխվել էր *ե* ու է ձայնավորների տարբերակման հիմքը՝ բաց կամ փակ լինելու հատկանիշը, և դրանք, շատ հաճախ, գրության մեջ փոխարինում էին մեկը մյուսով, տե՛ս է. Աղայան, (խմբ.), *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության* (այսուհետ՝ ԱՄԳՀՊ), հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 27: Միջին դարերից եկած *ե* - է տառերի շփոթված այդ գրությունը ժԸ դարի հայերենում կանոնակարգված տեսք էր ստացել բառակազմում *յե*- հնչյունակապակցությունը գրվում է *ե*- տառով, իսկ *ե* հնչույթը՝ է տառով: Հայերեն է, ե տառերի ուղղագրության և հնչյունական արժեքների տարածամասակյա մանրամասն ֆննությունը տե՛ս Վ. Կատվայան, *Հայ բարբառագիտության հարցեր*, Երևան, 2014, էջ 121-200: *ե* ու է ձայնավորների տառային ավանդական խառնաշփոթը հաճախ արտացոլվել է ֆննարկվող ձեռագրերում, որտեղ հանդիպում ենք երբեմն դրանց ոչ հետևողական տառադարձման ու գրության տարբերակների, հմմտ. բն. փե/էղամբար – ժ. պ. peyyambar «մարգարե», բն. մունե/էնտ – ժ. պ. mānand «մաման», և այլն: Սակայն, հայերենի *ե* – է ուղղագրության նշված կանոնակարգված գրությունը բնագրերում հիմնականում պահպանվում է:

⁹ Ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը հատուկ է նաև Շամախիի բարբառին, այսինքն՝ լեզվական այն միջավայրին, որտեղ թարգմանվել են Ավետարանները՝ ՄՄ 8492, տե՛ս Ռ. Բաղդամյան, *Շամախիի բարբառը*, Երևան, 1964, էջ 30-31:

բն. ընթրհայ - ժ. պ. entehā «վերջ, ավարտ»,

բն. ըրթրմաս - ժ. պ. eltemās «աղաչանք» և այլն:

2.3 Բայական նախամասնիկների ու բայաձևերի առաջնավանկի -է- ձայնավորը նույնպես տառադարձվում է -ը՝

բն. բրդահաա – ժ. պ. bedahad «տա»,

բն. նըվիշտանա – ժ. պ. neveštand «գրեցին»,

բն. բընգըրիա – ժ. պ. benegarid «նայեք»,

բն. բըխունիա – ժ. պ. bexānid «կարդացեք» և այլն¹⁰:

2.4 Պարսկերենի անցյալ դերբայի -է (-eh) վերջավորությունը տառադարձվում է -ա, որն արտացոլում է նաև նոր պարսկերենի վաղ շրջանի արտասանությունը: Ըստ ամենայնի, ժԸ դարում անցյալ դերբայի վերջավորությունը շարունակել է հնչել որպես -ա, ինչը պարսկերենում ավարտված է համարվում ժԶ դարում, սակայն կենդանի է նաև իրանական ժամանակակից մի շարք լեզուներում ու բարբառներում՝

բն. փարայ ֆանդայ – ժ. պ. parākande «ցրված»,

բն. դար մանդայ – ժ. պ. dar mānde «հետ մնացած» և այլն:

2.5 Պարսկերենում բայանուն կազմող -էշ (< դաս. պ. -iš, մ. պ. -iš /-išn < հ. պ. * -šna) վերջածանցը տառադարձվում է -իշ, հնարավոր է (՝) շփական շ -ից առաջ, այսպես՝

բն. բախիշ – ժ. պ. baxšēš «նվիրաբերություն»,

բն. ասայիշ – ժ. պ. āsāyēš «հանգստություն»,

բն. ոավիշ – ժ. պ. raveš «շարժում, ընթացք» և այլն:

2.5.1 -էշ- > -իշ- գրությունը վկայված է նաև հետևյալ բառերում՝

բն. ֆըրիշթայ – ժ. պ. ferešte «հրեշտակ»,

բն. նըվիշթայ – ժ. պ. nevešte «գրած» և այլն:

2.6 -է- տառով է գրվել պարսկերենի բառամիջի -էյ- /-ey-/ երկբարբառը¹¹: Այս երևույթը բնորոշ է եղել ժԸ դարի խոսակցական պարսկերենին¹², մինչդեռ ժամանակակից լեզվում այն հնչում է -էյ-, այսպես՝

բն. փէդայ – ժ. պ. peydā «ակնհայտ»,

¹⁰ Հմմտ. ժԸ դարի հայերեն ձեռագրերում ը տառի կիրառությունները բայի նախամասնիկի -ից հետո՝ կը կարգացվի, կը շինվի, կը հասկացնենք և այլն, տե՛ս Գյուլբուրադյան, «Հայերենի XVIII դարի ուղղագրության մասին», էջ 88:

¹¹ Հնարավոր է, գրաբարյան է գրի էջ հնչյունական արժեքի դրսևման հետքերն են (?):

¹² A. Pisowicz, *Origins of the New and Middle Persian Phonological Systems*, p. 59: Պիսովիչը ֆնմարկել է նաև -ai- → -ai-/-ei-/-e- → /ey/ պատմական զարգացումը՝ ժԳ-Ի դարերի ընթացքում և, թերևս, -է- տառադարձությունը համապատասխանում է ժԸ դարում երկբարբառի -ai- > -e- զարգացման փուլին (նույն տեղում, էջ 89): Նշենք, նաև բնագրերում արաբական ծագման բառերի նման տառադարձությունը պարսկերենի ընդհանուր կանոնին հետևելու արդյունք է:

բն. փեփար – ժ. պ. peykar «իրան, մարմին, տեսք»,

բն. փեվաստա – ժ. պ. peyvaste «անընդհատ»,

բն. ֆեզ – ժ. պ. feyz «իջնելը»,

բն. դէր¹³ – ժ. պ. yejr «ուրիշ»,

բն. դեսար – ժ. պ. qeysar «կայսր» և այլն:

2.7 -e/-a կարճ հնչյունների անկայունությունը գրական և ամենօրյա խոսակցական պարսկերենին բնորոշ երևույթ է, որը հանդիպում է նաև ձեռագրերի գրություն մեջ.

բն. քեսի – ժ. պ. ke/asi «ումն, մեկը»,

բն. մադեր – ժ. պ. mādar «մայր»,

բն. բարադեր/բրբարդեր – ժ. պ. barādar «եղբայր»,

բն. վէ – ժ. պ. va/e «և», և այլն:

2.8 Բառասկզբում յե երկհնչյունի արժեք ունի ե- տառը, որն արդեն ժԸ դարում հայերենում սովորական գործառույթ ուներ՝

բն. եփ – ժ. պ. yek «մեկ»,

բն. եգանայ – ժ. պ. yegāne «միակ»,

բն. եգանեգի – ժ. պ. yegānegi «միակություն» և այլն:

2.9 -իա- երկբարբառը ժԸ դարի հայերենում գրվում է -եա- տառակապակցությամբ և այս կանոնով է պայմանավորված բնագրերում պարսկերենում -ya- հնչող, սակայն -ia- (Շ) գրությունն ունեցող հնչակապակցության համար -իեա- հնչախմբի գրությունը, ինչպես նաև՝ հայերենում բառավերջի բաղաձայնական խմբից և շեշտակիր վանկում ա ձայնավորից առաջ միայն ե գրվելու կանոններով¹⁴.

բն. իեայնի – ժ. պ. ya'ni «այսինքն»,

բն. գուփեանտ – ժ. պ. guyand «ասեն»,

բն. դարիեայ – ժ. պ. daryā «ծով»,

բն. բիայիեամ – ժ. պ. beāyam «գամ» և այլն:

3. Կարճ օ՝

3.1 ժԸ դարի հայերենի ուղղագրական կանոնների համաձայն՝ օտար, փոխառյալ բառերի օ հնչյունը տառագարծվել է օ տառով բառի բոլոր դիրքերում¹⁵: Քննարկվող հայաստան բնագրերում իրանական ծագման բառերում բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում այս կանոնը պահպանվել է՝

բն. օֆտատ – ժ. պ. oftād «ընկավ»,

բն. գօֆտ – ժ. պ. goft «ասաց»,

¹³ Հանդիպում է նաև դէր ձևով՝ ՄՄ 3044, էջ 73բ, սակայն՝ ՄՄ 8492, էջ 109բ նույնը՝ դէր:

¹⁴ Տե՛ս Վ. Կատվայան, «Հայ բարբառագիտության հարցեր», էջ 221:

¹⁵ Ս. Վ. Գյուլբուրդյան, «Հայերենի XVIII դարի ուղղագրության մասին», էջ 86:

բն. սօխան – ժ. պ. soxan «խոսք»,
բն. ոսխ – ժ. պ. rox «երես»
բն. սբօֆ – ժ. պ. sabok «թեթև»,
բն. փօր – ժ. պ. por «լիք»,
բն. ֆօշտանտ – ժ. պ. koštand «սպանեցին»
բն. ֆօթ – ժ. պ. fot «մահ» և այլն:

3.2 Բառամիջի դիրքում -օ- հնչյունը -ու է տառադարձվել հետևյալ բառերում, ընդ որում, արտացոլելով վաղ նոր պարսկերենի (այսուհետ՝ վ. ն. պ.) արտասանությունը, որը պահպանվել էր ԺԸ դարի Շիրվանի պարսկերենում՝

բն. խուդա – ժ. պ. xodā, վ. ն. պ. xudā «աստված»,
բն. խուդայվանտ – ժ. պ. xodāvand, վ. ն. պ. xudāvand «տեր»,
բն. ֆունանդ – ժ. պ. konand, վ. ն. պ. kunand «անեն»,
բն. ֆուշա – ժ. պ. košā, վ. ն. պ. kušā «տեղ, որտեղ»,
բն. դու – ժ. պ. do «երկու», վ. ն. պ. du:

3.3 Արաբական ծագման բառերում -օ- հնչյունը արտացոլում է դասական արաբերենին հատուկ արտասանությունը և գրվում է ու, որը վկայում է, որ պարսկերենի բանավոր տարբերակներում տեղի չէր ունեցել դրանց արտասանության պարսկականացումը՝

բն. մոդադամայ – ժ. պ. moqaddame «նախաբան»,
բն. մոխտայսար/մոխտասար – ժ. պ. moxtasar «համառոտ»,
բն. սուրխանի – ժ. պ. soriāni «սարերեն»,
բն. մոխալբֆաթ – ժ. պ. moxālefat «անհամաձայնություն»,
բն. մոդաթ – ժ. պ. moddat «ժամանակ, պահ»,
հմմտ. նաև՝

բն. լօղազ – ժ. պ. loqaz «խոսք»:

4. Կարճ օ, է, ա՝

4.1 Այս կարճ ձայնավոր հնչյունները ձայնորդ -r -ից առաջ գրվում են -ը-, որը բացատրվում է նաև պարսկերենի հնչյունական կանոնով, ըստ որի, վ. ն. պ. չի հանդուրժել բառասկզբի դիրքում ձայնավորագուրկ բաղաձայնական խումբ և տեղի է ունեցել կամ նախահավելվածային կամ միջբաղաձայնային ձայնավորի (anaptyxis) ավելացում, ինչը ժառանգել է նաև ժամանակակից պարսկերենը: Մակայն պարսկերենի բանավոր տարբերակներում այդ ձայնավորները չեն ունեցել հստակ արտասանություն և հնչել են օ, հմմտ.՝

բն. սրուդե – ժ. պ. sorude «երգ, երաժշտություն»,
բն. շրա – ժ. պ. čerā «ինչու»,
բն. բրայ – ժ. պ. barāy «համար»,
բն. ֆրու – ժ. պ. forū «ներքև, ցածր»,
բն. գրու – ժ. պ. gerd «կյուր»,
բն. աֆրիա – āfarid «ստեղծեց»,
բն. ֆրըշայ / ֆրիշա – ժ. պ. ferešte «հրեշտակ»,

բն. գրրբֆտ – ժ. պ. gereft «վերցրեց»,

բն. ֆրրբստատ – ժ. պ. ferestād «ուղարկեց»,

բն. բրֆրրբբանիտ – ժ. պ. befaribānid «կախարդեմ, խաբեմ» և այլն:

4.2 Արաբական ծագման բառերում -լ- ձայնորդից առաջ նույնպես գրվել է ը-

բն. հասըլ – ժ. պ. hāsel «արդյունք»,

բն. ջալըլ – ժ. պ. jalil «շքեղ»,

բն. վըլայիեաթ – ժ. պ. velāyyat «նահանգ, տարածք, իշխանություն» և այլն¹⁶:

5. Երկար շրթնայնացած ա՝

5.1 Այս հնչյունը տառադարձվել է բառասկզբում երբեմն՝ օ-, սակայն հիմնականում -ա, բառամիջում և բառասկզբում երբեմն՝ -ու, սակայն հիմնականում՝ -ա: -ā- < -u- անցումը ձայնորդներից առաջ բնորոշ է պարսկերեն խոսակցական լեզվին՝ սկսած ժէ դարից:

բն. օվարդայ – ժ. պ. āvarde «բերած»,

բն. ապ – ժ. պ. āb «ջուր»,

բն. օմատ – ժ. պ. āmad «եկավ»,

բն. օնան – ժ. պ. ānān «նրանք»,

բն. աթաշ – ժ. պ. ātaš «կրակ»,

բն. մունէնտ – ժ. պ. mānand «նման»,

բն. ֆըդում – ժ. պ. kodām «որ»,

բն. ուն – ժ. պ. ān «այն» և այլն:

6. Երկար ու և ի՝

6.1 Այս հնչյունների գրույթունը հիմնականում նույնական է ժամանակակից պարսկերենի արտասանության հետ՝

բն. իման – ժ. պ. imān «հավատ»,

բն. նիֆրին – ժ. պ. nefrin «անեծք»,

բն. զըմին – ժ. պ. zamin «գետին, հող»,

բն. թիզթար – ժ. պ. tiztar «ավելի սուր»,

բն. բուզ – ժ. պ. ruz «օր», սակայն՝ բն. roze - ժ. պ. ruze «պահք»,

բն. փիշ – ժ. պ. piš «մոտ»,

բն. մի- – ժ. պ. mi- բայական նախամասնիկը,

բն. գունայգուն – ժ. պ. gunāgun «բազմապիսի» և այլն:

7. Ը-ի գրությունը ստ հնչյունախմբից առաջ՝

Միջին հայերենում ընդունված էր գաղտնավանկի, ինչպես նաև բառասկզբի ստ կապակցությունից առաջ լավող ը-ն գրել: Այս ավանդույթը գլխավորապես շարունակվում է նաև ժԸ դարի հայերենի ուղղագրական կանոններ:

¹⁶ Մետրոպատառ սույն բնագրերում հանդիպում է կարճ ձայնավորների բացթողում՝ փղմբր – փեյղամբար, խոթայ – խոտայ: Նման բառերի վրա գրիչները դեղ են համատոտագրման նշաններ:

րում¹⁷, և մենք այն արձանագրել ենք քննարկվող հայատառ պարսկերեն բնագրերի հետևյալ բառամիավորներում, ընդ որում, նաև բառամիջի դիրքում՝

- բն. դանըստայ – ժ. պ. dāneste «խմացած»,
- բն. ըստատ – ժ. պ. setād «կանգնեց»,
- բն. ըստատանտ – ժ. պ. setādand «կանգնեցին»,
- բն. սանկըստան – ժ. պ. sangestān «բարբարոս»,
- բն. նըշըստան – ժ. պ. nešastan «նստել»,
- բն. մի թվանըստ – ժ. պ. mitavanest «կարող է»:

Բ. 3 ԿԻՍԱԶԱՅՆԸ

Հայատառ պարսկերեն քննարկվող բնագրերում յ տառի գրուկթյունը բավերջում կատարվում է ըստ հայերենի ավանդական ուղղագրության՝ հավելվելով բառավերջի ա, ո ձայնավորներին, իսկ մնացյալ դեպքերում՝ համաձայն պարսկերենի հնչյունական կանոնների:

1. Բռուերը, որոնք վերջավորվում են ա-ով և ո-ով ամփոփվում են վանկափակ յ-ով՝

- բն. ֆըրոյ – ժ. պ. foru «ներքև»,
- բն. Եսոյ – ժ. պ. 'Isa «Հիսուս»,
- բն. դունիայ – ժ. պ. donyā «աշխարհ»,
- բն. աշխարայ – ժ. պ. āškārā «բացահայտ»,
- բն. փարդայ – ժ. պ. parde «վարագույր»,
- բն. համայ – ժ. պ. hame «բոլորը»¹⁸ և այլն:

1.1. Պարսկերենի -է (-eh) անցյալ դերբայի վերջավորուկթյունը արտասանվել է -ա և բնագրերում տառադարձվել է -ա- ով ու ամփոփվել -յ ով՝

- բն. նըգայ դաշտայ – ժ. պ. negāh dāšte «պահպանած»,
- բն. շնիտայ – ժ. պ. šenide «լսված»,
- բն. լարզանդայ – ժ. պ. larzande «դողացող» և այլն:

2. -Յ- տառով է ամփոփվում նաև պարսկերենի na- ժխտական նախամասնիկը՝ բաղաձայնով ու ձայնավորով սկսվող բայահիմքերից առաջ: Ընդ որում, ժամանակակից պարսկերենում -յ- կիսաձայնը հավելվում է միայն ձայնավորով սկսվող բայահիմքերից առաջ՝ լրացնելով հորանջը: Բնագրերում ժխտական նախամասնիկը գրվում է առանձին և ենթարկվում է -ա ձայնավորով վերջացող բռուերը -յ կիսաձայնով ամփոփելու սկզբունքին՝

- բն. նայ գուզաշթ – ժ. պ. nagozāšt «թույլ չավեց»,

¹⁷ Ս. Վ. Գյուլբուդաղյան, «Հայերենի XVIII դարի ուղղագրության մասին», էջ 87:

¹⁸ Այս բառի -e վերջավորությունը հատուկ է միայն ժամանակակից պարսկերենին: Վաղ նոր և խոսակցական պարսկերեններին, տաջիկերենին, հորասանի բարբառներին և այլն հատուկ է -a վերջավորությունը, հմմտ. օր. տաջ. hama, որը ծագումնաբանորեն հանգում է *a-ին:

բն. նայ թվանատ – ժ. պ. natavanad «շի կարող»,

բն. նայ շովանտ – ժ. պ. našavand «չեն լինի» և այլն:

3. Պարսկերենում կոկորդային -հ ով ավարտվող բառերը քննարկվող բնագրերում ամփոփվում են -յ կիսաձայնով. տեղի է ունենում -հ -ի անկում, որը հատուկ է խոսակցական պարսկերենին¹⁹ և -յ -ի հավելում՝

բն. գայ – ժ. պ. gāh «ժամանակ»,

բն. դայ – ժ. պ. dah «տասը»,

բն. գրոյ – ժ. պ. goruh «խումբ»,

բն. նրգայ – ժ. պ. negāh «հայացք», և այլն:

4. Յ- կիսաձայնը հավելվում է պարսկերենի հոգնակիակերտ -ān վերջավորությունից առաջ և -ā²⁰, -ī, -ū ձայնավորներից հետո: Պարսկերենում՝ -e, բնագրերում՝ -ա, ձայնավորից հետո ունենք -gān վերջավորությունը, որը բացատրվում է տարածամանակյա կտրվածքով, այսինքն՝ նման բառերում վերականգնվում է պատմական արմատային բառավերջի -g- հնչյունը, որը վերադառնում է միջին պարսկերենի գոյականակերտ -ag վերջավորությանը > ժ. պ. -e: Բնագրերում այս երևույթը հետևողականորեն պահպանված է, ընդ որում, հիմնականում գրվել է նաև վանկափակ գործառույթ ունեցող -յ- կիսաձայնը՝

բն. ֆրըրջայգան – ժ. պ. fereštēgān «հրեշտակներ»,

բն. սրթարայգան – ժ. պ. setāregān «աստղեր»,

բն. բէշայգան – ժ. պ. baččegān «երեխաներ»,

բն. բիգանըգան – ժ. պ. bigānegān «օտարներ»,

բն. եգանեգան – ժ. պ. yegānegān «միակներ» այլն:

¹⁹ Ընդ որում, բնագրերում խոսակցական պարսկերենին (այսուհետ՝ իս. պ.) հատուկ բառավերջի -r-, -d-, -st-ի անկում գրանցված չէ, և արձանագրված է միայն -s-ի անկումը, այսպես՝ բն. դիկար – ժ. պ. digar – իս. պ. dige, բն. ալար – ժ. պ. agar – իս. պ. age, բն. աստ – ժ. պ. ast – իս. պ. -e, և այլն: Այս նյութը թույլ է տալիս նկատելու, որ ժամանակագրերեն բառավերջյան այս անկումները ավելի ուշ են տեղի ունեցել, քան բառավերջի -s-ի անկումը, որը Պիսովիչը նկատել է հակառակ ժամանակագրական դասավորությամբ, տե՛ս A. Pisowicz, *Origins of the New and Middle Persian Phonological Systems*, p. 63: Բնագրերում հանդիպում է բառավերջի -ust հնչյունախմբի -st-ի անկում մի քանի դեպքերում, օր.՝ բն. դուս դաշտ – ժ. պ. dust dāšt «սիրեց», երբեմն նաև՝ բն. աս – ժ. պ. ast «է» օժանդակ բայի համար (արձանագրել ենք մեկ դեպք):

²⁰ -ā- ից հետո ոչ ստուգաբանելի (non étymologique) -y- -ի հավելումը արձանագրվել է նաև վ. ն. պ. տեխտերում, մասնավորապես այն բառերում, որոնք ինֆնուրույն միավորներ են հավելված վերջածանցներով, օրինակ՝ *judāyigāna* «առանձին կերպով» < *judā(y)* «առանձին» < մ. պ. *yutāk* + *-gāna* վերջածանցը կամ *xudāyvand* «Տեր» բառը, որը ոչ ճիշտ ձևով ընկալվել է *xudā(y)-* + *-vand* կառուցվածքով և հավելվել է -y կիսաձայնը, մինչդեռ հայտնի է այս բառի ստուգաբանությունը՝ վ. ն. պ. *xudāvand* < *x^vatāvan-* կամ *x^vatāvani-*, տե՛ս Lazard, G., *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1963, p. 173: Նշենք, որ վերջինս հայաստան ֆինաբկվող բնագրում նույնպես տառադարձվել է -յ կիսաձայնով՝ *խուդայվանտ* «տեր» նշանակությամբ (մինչդեռ «Աստված» բառի համար թարգմանիչը օգտագործել է *xudā* ձևը):

4.1. Նույն երևույթը տեսնում ենք նաև ենթակայական դերբայի բն. -ան- դայ (մ. պ. -*andag* > ն. պ. -*andeh*) վերջավորությամբ կազմված գոյականա- կան կիրառություն ունեցող միավորների -*gān* հոգնակիակերտ վերջավորու- թյունը ստացած բառերում՝

- բն. դառանդայգան – ժ. պ. *dārandegān* «ունեցողները»,
- բն. դահանդայգան – ժ. պ. *dahandegān* «ավողները»,
- բն. ֆունանդայգան – ժ. պ. *konandegān* «կատարողները» և այլն:

Գ. OW ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԸ

Այս երկբարբառը վաղ նոր պարսկերեն տեքստերում արձանագրվել է նա- խորդող կարճ *a-* ի նշանով (ֆաթհա) և, ըստ ամենայնի, կարդացվել է՝ *naw* «նոր», *jaw* «գարի», *rawzi* «օր»²¹: Սակայն Պիտովիչն այն համարում է *ow* հնչյունախումբ՝ կարճ *o* + *w* կազմով, որտեղ *w*-ն *v* հնչյունի ենթահնչույթն է²²: Քննարկվող հայատառ բնագրերում միջբաղաձայնային *ow* երկբարբառը տառադարձվել է օվ՝

- բն. սովգանա – ժ. պ. *sowgand* «երդում»,
- բն. դովդայ – ժ. պ. *γowγā* «աղմուկ, խառնաշփոթ»,
- բն. մովն – ժ. պ. *mowj* «ալիք»,
- բն. նով – ժ. պ. *now* «նոր» և այլն:

Դ. ԿՈԿՈՐԴԱՅԻՆ EYN ՀՆՉՅՈՒՆԸ

Այս հնչյունը, որը կոկորդային դադար է և արձանագրվում է արաբական ծագման բառերում, բնագրերում ունի սույն գրությունները.

1. Հետևյալ բառերի բառասկզբի դիրքում տառադարձվել է այ՝

- բն. այնասուր – ժ. պ. ‘*anāsor* «տարր»,
- բն. այհրա – ժ. պ. ‘*ahd* «պայմանավորվածություն»:

1.1. Հիմնականում տառային արտահայտություն չի ստացել բոլոր դիրքերում՝

- բն. ալամ – ժ. պ. ‘*ālam* «աշխարհ»,
- բն. աալ – ժ. պ. ‘*adl* «արադարություն»,
- բն. շրոյ – ժ. պ. ‘*šoru* «սկիզբ»,
- բն. ասայ – ժ. պ. ‘*asā* «ձեռնափայտ» և այլն:
- բն. մարուֆ – ժ. պ. *ma‘ruf* «հայտնի»,
- բն. մազամ – ժ; պ. *mo‘azzam* «վսեմ, հարգարժան»,
- բն. մարուֆ – ժ. պ. *ma‘ruf* «հայտնի»,
- բն. բադ – ժ. պ. *ba‘d* «հետո» և այլն:

²¹ Lazard, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, p. 192.

²² Pisowicz, “Origins of the New and Middle Persian Phonological Systems”, p. 24-27.

Ե. ԻԶԱՖԵՏԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ

Պարսկերենի շարահյուսական՝ որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ, կապը իրականացվում է կապական հնչյունի միջոցով՝ իզաֆետով, որը բնագրերում չունի հետևողական արտացոլում:

1. Բաղաձայնից հետո լսվող իզաֆետային -e հնչյունը չի տառադարձվել, ինչպես և հատուկ է պարսկերեն գրավոր խոսքին, այսպես՝

բն. ավագ ու – ժ. պ. āvāz(-e) u «նրա խոսքը, նրա ձայնը»,

բն. թիր ինչան – ժ. պ. tir(-e) inšān «նրանց սուրը» և այլն:

2. Զայնավորից հետո տառադարձվել է -յի /yi/՝

բն. քնարհայի զըմին – ժ. պ. kenārḥā-ye zamin «եռկրագնդի կողմերը»,

բն. խանայի իբրայիմ – ժ. պ. xāne-ye Ebrāhim «Իբրահիմի տունը» և այլն:

Զ. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ

Քննարկվող հայատառ պարսկերեն բնագրերում բաղաձայնների գրության ժամանակ կիրառվել են դեռևս միջին հայերենի շրջանից ավանդված ուղղագրական կանոնները: Այդ շրջանում գոյություն են ունեցել սկզբնազիր աղբյուրներ (օրինակ՝ Կոստանդին Երզնկացու տաղերը և այլն), որտեղ գործածվել է քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ²³: Սույն բնագրերում պարսկերենի ձայնեղները բառասկզբի դիրքում արտահայտվել են հայերենի ձայնեղ տառերով, այսինքն՝ b-, g-, d-, j- հնչյունները՝ համապատասխանաբար բ-, գ-, դ-, ջ- տառերով, իսկ բառամիջի և բառավերջի դիրքերում՝ պարզ խուլերի միջոցով, այսինքն՝ համապատասխանաբար՝ -պ-, -կ-, -տ-, -ճ- տառերով²⁴: Կարծում ենք, այստեղ գործ ունենք ձայնեղների դիրքային բնույթի տարբերություն՝ շնչեղություն և ոչ շնչեղություն հակադրության հետ: Խուլ տառերով արտահայտված բառամիջի և բառավերջի ձայնեղները պահպանում էին իրենց ձայնեղություն արժեքը և տարբերվում էին ձայնեղ տառերով արտահայտված բառասկզբի ձայնեղներից՝ վերջիններիս շնչեղությամբ: Այսինքն՝ բառասկզբում ձայնեղները շնչեղ են, արտահայտված ձայնեղ տառերով, իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ պարզ ձայնեղներ են՝ արտահայտված պարզ խուլերով²⁵: Հայատառ

²³ ԱՄԳՀՊ, էջ 123: Գ. Ջահուկյանը հայերենի նոր շրջանի (ԺԸ դար) երևանի խոսվածքում ևս նշում է բաղաձայնական համակարգի քառաստիճանությունը, որի դեպքում շնչեղ-ձայնեղները ոչ թե ինֆնուրույն հնչույթներ են, այլ հնչույթների դիրքային տարբերակներ, տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 53:

²⁴ ԺԸ դարի հեղինակներից ևս օտար բառերի գրության ժամանակ օգտագործել են այս սկզբունքը՝ օտար ձայնեղների դիմաց հայերեն խուլերը, տե՛ս Ս. Վ. Գյուլբուրադյան, «Հայերենի XVIII դարի ուղղագրության մասին», էջ 91:

²⁵ Նույն գրության օրինակներ արձանագրված են նաև ԺԶ-ԺԷ հայ փիլիսոփա-աստվածաբան Հովհաննես Մրհուզի/Ջուղայեցու հայատառ պարսկերեն բառգրքի մի շարք նկերում,

պարսկերեն տեքստերի հնչյունական այս տառադարձությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գրիչը օգտագործել է ուղղագրական կանոնները, որոնք հատուկ էին նոր Զուղայի բարբառին, սակայն Շիրվանի պարսկերենի ձայնեղների շարքը պահպանում էր իր հնչյունական արժեքը²⁶:

1. Բառամիջում և բառավերջում -գ- → -կ-՝

բն. դիկար – ժ. պ. digar «ուրիշ»,

բն. ակար – ժ. պ. agar «եթե»,

բն. անկապին – ժ. պ. angabin «մեղր»,

բն. բրզօրկթար – ժ.պ. bozorgtar «ավելի մեծ»,

բն. թանկ – ժ. պ. tang «նեղ»,

բն. սանկ – ժ. պ. sang «հար»,

բն. մակար – ժ. պ. magari «մի թե» և այլն:

1.1. Բառասկզբում գ → գ՝

բն. գրոյ – ժ. պ. goruh «խումբ»,

բն. -գան – հոգնակիակերտ ցուցիչ,

բն. գարտանատ – ժ. պ. gardānad «դարձնի» և այլն:

2. Բառամիջում և բառավերջում -բ- → -պ՝

բն. քրթապ – ժ. պ. ketāb «գիրք»,

բն. սապապ / սաբաբ – ժ. պ. sabab «պատճառ»,

բն. պուտ – ժ. պ. bud «էր», բն. պուտանտ – ժ. պ. budand «էին»²⁷,

բն. նայ պաշատ – ժ. պ. nabāšad «չլինի»,

բն. իպլիս / իբլիս – ժ. պ. iblis «սատանա»,

բն. խապ – ժ. պ. xāb «հուն»,

բն. պաշատ – ժ. պ. bāšad «լինի»,

բն. զրբան/զրպան – ժ. պ. zabān «լեզու»,

բն. աֆտապ – ժ. պ. aftāb «արեգակ» և այլն:

2.1 Բառասկզբի դիրքում բ- → բ՝

բն. բայ – ժ. պ. bā «ով»,

բն. մի բինամ – ժ. պ. «տեսնում եմ»,

տե՛ս՝ Հ. Միրզոյան, «Հայ բառարանագրության չգնահատված հուշարձան», Բե՛շ, 1 (103), 2001, Երևան, էջ 129-142:

²⁶ Հմմտ. բառասկզբի ձայնեղների շնչեղացման երևույթը նոր Զուղայի բարբառում և բ՛, գ՛, դ՛, ձ՛, ջ՛ շարքը. «Հին Հայերենի պայթուցիկ բաղաձայնները կրում են զանազան փոփոխություններ. թրթռում բաղաձայնները բառասկզբում, բառամիջում և բաղաձայնից հետո դառնում են շնչեղ թրթռում, անգականից յետոյ և օտար բարբառների մեջ՝ մնում են թրթռում, իսկ բաղաձայնից յետոյ դառնում են խոլ կամ շնչեղ թրթռում, իսկ բառավերջում դառնում են շնչեղ, խոլ», տե՛ս Հր. Աճառեան, Քննութիւն նոր-Զուղայի բարբառի, Երևան, 1940, էջ 167, նաև՝ Վ. Տ. Սուֆրասեան, Բառարան նոր Զուղայի բարբառի, ձեռագիր տարբերակ:

²⁷ Բացառություն կարելի է համարել budan «լինել» օժանդակ բայի անցյալ կատարյալի ձևերը, որտեղ բառասկզբի դիրքում ունենք բ- → պ- գրությունը:

բն. բիայիեատ / պիայիեատ – ժ. պ. «գա»,

բն. բըսիար – ժ. պ. besyār «շատ»,

բն. բանդայ – ժ. պ. bande «ծառա»,

բն. բունիադ – ժ. պ. bonyād «հիմք»,

բն. բարաբաթ – ժ. պ. barakat «շնորհ» և այլն:

3. Բառամիջուկ և բառավերջուկ - դ- → -տ-՝

բն. շօտան – ժ. պ. šodan «լինել»,

բն. մունկնտ – ժ. պ. mānand «նման»,

բն. ընտախտայ – ժ. պ. andāxte «զգած»,

բն. օմատան – ժ. պ. āmadan «գալ»,

բն. դահատ – ժ. պ. dahad «տա»,

բն. շօվատ – ժ. պ. šavad «լինի»,

բն. աֆրիտ – ժ. պ. āfarid «արարեց»,

բն. ֆարտ – ժ. պ. kard «արեց»,

բն. բընգիրանտ – ժ. պ. benegarand «նայեն» և այլն:

3.1. Բառասկզբուկ և բառամիջուկ -դ- → -դ-՝

բն. անդիշայ – ժ. պ. andiše «միտք»,

բն. դար – ժ. պ. dar «մեջ»,

բն. ադամ – ժ. պ. ādam «մարդ»,

բն. դիտ – ժ. պ. did «տեսավ»,

բն. դել – ժ. պ. del «սիրտ» և այլն:

4. Բառամիջուկ և բառավերջուկ -ջ- → -ն-՝

բն. Իննիլ – ժ. պ. enjil «Ավետարան»,

բն. խարըն – ժ. պ. xārej «դուրս»,

բն. մօվն – ժ. պ. mouj «այլիք»,

բն. թունար – ժ. պ. tojār «վանառականներ»,

բն. թանօպ – ժ. պ. tajob «զարմանք» և այլն:

4.1 նակ՝ -ջ- → -ջ-

բն. բօրջի – ժ. պ. borji «մի աշտարակ»,

բն. ունջայ – ժ. պ. ānjā «այնտեղ»,

բն. մօվջուպ – ժ. պ. movajeb «հարկավոր» և այլն:

4.2 Բառասկզբի դիրքում ջ- > ջ-

բն. ջայ – ժ. պ. jāy «տեղ»,

բն. ջայհաթ – ժ. պ. jehat «պատճառ»,

բն. ջրհան – ժ. պ. jehān «աշխարհ» և այլն:

5. Արձանագրվել են հետևյալ բառերը, որտեղ շնչեղ խուլ շ –ն ձայնեղացել

է և գրվել -ջ՝

բն. ջար/ջհար/ջայհար – ժ. պ. čahār «չորս»,

բն. ջարսատ – ժ. պ. čahārsad «չորս հարյուր»:

Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղաշարժը կատարվում է միայն *čahār* «չորս» բառամիավորի դեպքում, որի ձայնեղ ջ-ով տարբերակը դրա արաբականացված ձևն է, որը գործածական է նաև ժամանակակից խոսակցական հայերենում:

6. Խոսակցական պարսկերենում նկատվող խուլ շփական + շնչեղ խուլ պայթական՝ մասնավորապես *ft*, *xt*, *st*, *št* հնչյունախմբերի փոխարեն *ֆտ*, *խտ*, *շտ*, սա գրուիթյունները պայմանավորված են հայերենի կանոնով, ըստ որի՝ միակ դիրքը, որտեղ խուլերը պահպանում էին իրենց որակը, խուլ սուլականների ու շշականների հարևանությունը է, և միջին շրջանի բազմաթիվ բնագրերում այս կանոնով են բացատրվում օտար շնչեղ խուլ պայթականը պարզ խուլ տառով արտահայտելու գրուիթյունները²⁸: Հայատառ բնագրերում *շտ*, սա, *ֆտ*, *խտ* հնչյունախմբերի գրուիթյունները ևս բացատրվում են այս կանոնով՝

- բն. *qoft* – ժ. պ. *gof* «ասաց»,
- բն. *našt* – ժ. պ. *rāst* «հիշտ»,
- բն. *ast* – ժ. պ. *ast* «է»,
- բն. *šekast* «կտրեց»,
- բն. *košt* «սպանեց»,
- բն. *dāštam* «ունեի»,
- բն. *āmuxtam* «սովորեցի»,
- բն. *šenāxt* «հանաչեց» և այլն:

7. Պարսկերենի շնչեղ պայթական *t* հնչյունը տառադարձվում է հայերենի համապատասխան *թ* տառով՝

- բն. *tamām* «ամբողջ, վերջ»,
- բն. *qeymat* «արժեք»,
- բն. *Beyt-al-Moqaddas* «Երուսաղեմ»,
- բն. *tavānad* «կարողանա»,
- բն. *bātel* «անվավեր»,
- բն. *giti* «աշխարհ» և այլն:

7.1 Ածականի համեմատական աստիճանի *-tar* վերջածանցից առաջ բավերջի ձայնեղ պայթականները խլացել են, իսկ ձայնեղ շփականները՝ պահպանվել: Ընդ որում, հիմնականում այս ձևույթը գրվում է առանձին և ընկալվելով առանձին բառ՝ բառասկզբի *թ*- շնչեղ հնչյունի պահպանմամբ՝

- բն. *zudtar* «ավելի շուտ»,
- բն. *bozorgtar* «ավելի մեծ»,
- բն. *bolandtar* «ավելի բարձր» և այլն:

8. Պարսկերենի շնչեղ *փ*, *ֆ*, *չ* հնչյունները տառադարձվել են հայերենի համապատասխան շնչեղ խուլերով՝

- բն. *kenār* «կողմ, ափ»,
- բն. *čāp* «ձախ»,

²⁸ Տե՛ս ԱՄԳՀՊ, էջ 115:

- բն. եֆ – ժ. պ. yek «մեկ»,
 բն. աշֆարայ – ժ. պ. āškārā «հայտնի»,
 բն. փադիշայան – ժ. պ. pādešāhān «արքաներ»,
 բն. ֆի/ե – ժ. պ. ke «որ»,
 բն. թարիֆ – ժ. պ. tārik «խավար»,
 բն. շաշմ/շասմ – ժ. պ. čašm «աչք» և այլն:

9. -ղ հետնալեզվային հնչյունը պարսկերենում ունի երկու տարբեր ենթահնչյույթներ՝ հետնալեզվային, խուլ պայթական ք և հետնալեզվային ձայնեղ շփական չ: Իրանց արտասանությունը էական նշանակություն չունի բառի մաստնների համար, սակայն ոճային տարբեր մակարդակներում շոշափելի են: Քննարկվող հայատառ պարսկերեն բնագրերում այս ենթահնչյույթների տառադարձումը որևէ տարբերակիչ հատկանիշ ցույց չի տալիս և տառադարձվում են հայերեն ղ տառով, որը հետնալեզվային ձայնեղ շփական հնչյուն է, այսպես՝

- բն. խալղ – ժ. պ. xalq «ժողովուրդ»,
 բն. դում – ժ. պ. dom «ցեղ»,
 բն. բադի – ժ. պ. bāqi «այլ, ուրիշ»,
 բն. աղազ – ժ. պ. āyāz «սկիզբ»,
 բն. փեղամբար – ժ. պ. peyγambar «մարգարե»,
 բն. ղրսաս – ժ. պ. qesās «պատիժ» և այլն²⁹:

10. Խոսակցական պարսկերենում հետնալեզվային ձայնեղ ղ և շփական խ հնչյունների հակադրությունը շնչեղ խուլի ու սուլականի հարևանությունը կարող է չեզոքանալ, ինչը բնագրերում արձանագրվում է հետևյալ բառերում՝

- բն. վախթ/տ – ժ. պ. vaqt «ժամանակ»,
 բն. նօխ/ղթայ – ժ. պ. noqte «կետ»,
 բն. մախսուտ – ժ. պ. maqsud «նպատակ»,
 բն. հախ – ժ. պ. haqq «իրավունք»³⁰,
 բն. թախեխ – ժ. պ. tahqiq «ուսումնասիրում, ստուգում»,
 բն. մաշխուլ – ժ. պ. mašyul «զբաղված» և այլն:

11. Խոսակցական պարսկերենում հիմնականում վերացել է բաղաձայնից առաջ ջ – ժ հակադրությունը, որը բնագրերում պահպանված ենք գտնում հետևյալ օրինակում՝

- բն. սուժդե – ժ. պ. sajde «երկրպագություն»³¹:

12. -հ- → -խ- հնչյունափոխություն ձեռագրում արձանագրվել է միայն արաբական ծագման մի քանի բառերում՝ պայմանավորված, ըստ ամենայնի,

²⁹ Ուշադրության է արժանի պրակ. *taraqi* «ան» բառի տառադարձումը՝ ՄՄ8492, էջ 159ա. «Յարախիկ» և ՄՄ3044, էջ 100բ. «Յարախիկ» (Ղուկ. 13:19):

³⁰ Բառը գործածված է նաև «Աստված» նշանակությամբ Հախ սըփան ու թալայ կապակցության մեջ:

³¹ Խոսակցական լեզվում նույնպես այս հատկությունը ֆիչ է համընդհանուր, և ջ – ժ համարվում են նույն հնչյունի ենթահնչյույթներ, տե՛ս A. Pisowicz 1985, 31:

հայերենի բարբառներում հ - խ համապատասխանության գործընթացներով³²:
Կարծում ենք, Շամախում ձեռագիր Ավետարանները գրող Հին Ջուղայից սերող գրչի³³ մայրենի բարբառախոսության արդյունքն է, որի հարազատ բարբառի ձայնափոխության հիմնական գիծը հայերենի հ հնչյունը խ-ով արտահայտելն էր և համարվում է խ-ախոս Թավրիզի բարբառի ենթաբարբառը³⁴

բն. զախմաթ – ժ. պ. zahmat «նեղություն, անհանգստություն»,

բն. ուխմաթ – ժ. պ. rahmat «սիրալիրություն»,

բն. ուխմ fում – ժ. պ. rahm kon «ողորմիր»,

բն. խոշխալ – ժ. պ. xoshāl «ուրախություն» (ընդ որում, արաբական ծագման է միայն երկրորդ բաղադրիչը, հմմտ. պրսկ. xoš «լավ», արաբ. ḥāl – «վիճակ»),

բն. ուխլաթ – ժ. պ. rehlat « վախճան» և այլն:

13. Հայատառ բնագրերում հնչհավելում արձանագրվել է հետևյալ դեպքերում՝

13.1. մր- խմբում բ-ի հավելում՝

բն. ամբր – ժ. պ. ‘amr «հրաման»³⁵:

13.2 -Յ- հնչհավելում է տեղի ունենում հ-ից առաջ դիրքում՝

բն. միխայհանտ – ժ.պ. mixāhand «ցանկանում են»,

բն. ֆրայհամ – ժ. պ. farāham «հավաքում»,

բն. ջայհար – ժ.պ. čahār «չորս»,

բն. ջայհաթ – ժ. պ. jehat «պատճառ» և այլն:

14. Բառասկզբի šk- հնչյունախումբը գրվել է uf-, ենթադրելի է, որ այդպես էլ արտասանվել է՝

բն. սֆանջայ – ժ. պ. šekanje «տանջանք»:

14.1. š → s տեղաշարժ է հանդիպում է ՄՄ 3044 բնագրի շամ «աչք» (ն. պ. čašm) բառի գրության մեջ, հմմտ. ժ. պ. čašm:

15. Պարսկերենի ձայնորդները՝ m, l, n գրվել են համապատասխանաբար մ, ր, ն տառերով:

16. Պարսկերենի r հնչյունի գրությունը բավականին խառն է, երկգրություններով և ոչ օրինաչափ. արտահայտվում է k՝, r, k՝ n տառերով՝

բն. ոուզ – ժ. պ. ruz «օր»,

³² Վ. Կատվայան, «Հ-ի հնչյունների համապատասխանությունը հայերենի բարբառներում», ՊԲՀ № 3 (163) 2007, էջ 163-172:

³³ Տե՛ս Հ.Կիրակոսյան, «Մաշտոցյան Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն երկու ձեռագիր Ավետարանների հիշատակարանների մասին (ՄՄ 3044, ՄՄ 8492)», էջ 53:

³⁴ Հ. Անատեան, «Հայ բարբառագիտություն. – Ուրուագիծ եւ դասատրություն հայ բարբառների (Բարբառագիտական ֆառախով)», էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մուկուա – Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 88:

³⁵ Հմմտ. Շամախիի բարբառում՝ հրմբարդ – հպարտ, ամբօլ – ամուլ, Ռ. Բադրամյան, Շամախիի բարբառը, էջ 65:

բն. բայ – ժ. պ. *rā* ետադրությունը
 բն. բաֆտան – ժ. պ. *raftan* «գնալ»,
 բն. բար – ժ. պ. *bar* «վրա»,
 բն. արաֆ – ժ. պ. *atrāf* «կողմերը»,
 բն. հարաֆաթ – ժ. պ. *ḥarakat* «շարժում»,
 բն. խար/ն – ժ. պ. *xar* «ավանակ»,
 բն. փառ ֆայի – ժ. պ. *par-e kāhī* «շյուղ»,
 բն. բառայգան – ժ. պ. *barrehā* «գառնեք» և այլն:

17. Մեսրոպատառ բնագրերում հանդիպում են գրության ձևեր, որոնք արտացոլում են հայերենում դրանց արդեն փոխառյալ հնչյունակազմը՝

17.1 բն. հունարմանդ թար – ժ. պ. *honarmandtar* «ավելի տաղանդավոր». բառը հայերեն բարբառներ է մտել թուրքերենի միջոցով՝ հունար:

17.2 բն. դել – ժ. պ. *dīn* «դեւ, շար ոգի», հյ. < միջին պարսկերեն *dēv* և «շար ոգի» նշանակությամբ հանդիպում է Սուրբ Գրային ավանդության մեջ³⁶:

16.3 բն. հեչ – ժ. պ. *hič* «ոչինչ», հմմտ.՝ վ. ն. պ. *hēč* > հյ. բարբառներ թուրքերենի միջնորդությամբ՝ հեչ:

16.4 բն. մէլիս – «ժողով, հավաքույթ», հմմտ.՝ վ. ն. պ. *maǰles* > հյ. բարբառներ թուրքերենի միջնորդությամբ՝ մէլիս: Նաև՝ բն. մէլիսիան – «հյուրեր»:

16.5 բն. մէլեֆ – «իշխան, կալվածատեր», հմմտ.՝ վ. ն. պ. *mālek* > հյ. բարբառներ թուրքերենի միջնորդությամբ՝ մէլեֆ և այլն:

Այսպիսով, ՄՄ 8492 և ՄՄ 3044 մեսրոպատառ պարսկերեն բնագրերի գրիչները հայերենի տառանշաններն ու դրանց հնչյունական արժեքները հաջողված կերպով օգտագործել են ժԸ դարում Արևելյան Այսրկովկասում խոսվող պարսկերենի հնչյունական արժեքներն արտահայտելու համար: Բնագրերի գրության սկզբունքների ուսումնասիրությունը երևան է հանում այդ ժամանակաշրջանի հայերենի ուղղագրական կանոններին և ժամանակի Շիրվանի խոսակցական պարսկերենին բնորոշ հատկանիշները:

³⁶ Հ. Աճառեան, Հայերենի արմատական բառարան, հ. 1, Երևան 1971, էջ 658:

HASMIK KIRAKOSYAN
THE TRANSCRIPTION RULES OF THE ARMENO-PERSIAN
HANDWRITTEN GOSPELS OF MATENADARAN (M 8492, M 3044)

Key words: Persian, Armenian, Shirvan, Armenian script, Gospel, writing, traditional, phonetic, orthography.

Codices M 8492 and M 3044 contain the Gospels in Persian translated from Armenian; they were written in the 18th century in Shamakhi and Gandzak, probably for the use of Persian speaking Armenians. The Persian texts are in Armenian script, based on the principles of traditional Armenian orthography and Persian phonetic system. The combination of these two principles provides us with documentary material for studying the 18th century Armenian orthography and the phonology of Persian spoken in historical Shirvan. The transcription of Persian phonemes and their phonetic values in Armenian letters are presented in the following tables:

The transcription of vowels and their phonetic values:

New Persian	Armenian	Mss Persian
a	ը, ա	ə, a
ā	ա, օ, ու	a, o, u
e	է/ե, ի, ը, ա	e, i, ə, a
u	ու	u
i	ի	i
o	օ, ու, ը	o, u, ə

The transcription of consonants and their phonetic values:

New Persian	Armenian		Mss Persian	
	Initial position	Intervocalic and final positions	Initial position	Intervocalic and final positions
g	գ	կ	g' (aspirated)	g
b	բ	պ	b' (aspirated)	b
d	դ	ա	d' (aspirated)	d
ǰ	ջ	ճ	ǰ' (aspirated)	ǰ

r	n (not always)	ր	r (trilled, not always)	ր
eyn	այ (not always)	Յ	Յ	Յ
ք	ղ		զ	
չ	ղ		զ	
հ	հ /in some Arabic words խ/x		հ/x	
h	հ, յ, ջ		հ, յ, ջ	
m, n, l	մ, ն, լ		մ, ն, լ	

The diphthongs

New Persian	Armenian	Mss Persian
ow	ու	ov
ey	է/ե, իյ	ē, iy

Groups of phonemes

New Persian	Armenian	Mss Persian
ye	ե	ye
ft	ֆտ	ft
xt	խտ	xt
st	ստ	st
št	շտ	št

АСМИК КИРАКОСЯН
ПРАВИЛА ТРАНСКРИПЦИИ АРМЕНОГРАФИЧЕСКИХ
ПЕРСИДСКИХ РУКОПИСНЫХ ЕВАНГЕЛИЙ МАТЕНАДАРАНА
(М 8492, М 3044)

Ключевые слова: персидский, армянский, Ширван, армянское письмо, Евангелие, письменность, традиционное написание, фонетический, правописание.

Рукописи №№ 8492 и 3044 Матенадарана содержат Евангелия на персидском языке в переводе с армянского, записанные армянскими буквами в 18-ом веке в Шамахе и Гандзаке. Армянская транскрипция персидских текстов основана на принципах традиционной армянской орфографии и персидской фонетической системы. Сочетание этих двух принципов предоставляет ценный материал для изучения армянского правописания 18-ого века и фонетики персидского, распространенного в то время в Ширване. Армянская транскрипция персидских фонем и их фонетическое значение, выраженное армянскими буквами, представлены в следующих таблицах:

Гласные, их армянская транскрипция и фонетическое значение:

Новоперсидский	Армянские буквы	Рук. Перс.
a	բ, ա	ə, a
ā	ա, օ, ու	a, o, u
e	է/ե, ի, ռ, ա	e, i, ə, a
u	ու	u
i	ի	i
o	օ, ու, ռ	o, u, ə

Согласные, их армянская транскрипция и фонетическое значение:

Новоперсидский	Армянские буквы		Рук. Перс.	
	В начальной позиции	В срединной и конечной позиции	В начальной позиции	В срединной и конечной позиции
g	գ	կ	g' (придыхательный)	g
b	բ	պ	b' (придыхательный)	b
d	դ	տ	d' (придыхательный)	d

յ	չ	ֆ	յ' (придыхательный)	յ
ր	ռ (не всегда)	ր	ր (дрожащий, не всегда)	ր
eyn	այ (не всегда)	օ	օ	օ
ք	ղ		զ	
յ	ղ		զ	
հ	/в некоторых араб. словах u/x		h/x	
h	ֆ, յ, օ		h, y, օ	
m, n, l	մ, ն, լ		m, n, l	

Дифтонги

Новоперсидский	Армянские буквы	Рук. Перс.
ow	ու	ov
ey	է/ե, իյ	ē, iy

Группы фонем

Новоперсидский	Армянские буквы	Рук. Перс.
ye	ե	ye
ft	ֆտ	ft
xt	խտ	xt
st	ստ	st
št	շտ	št